

VIGILIA

II. János Pál: A hitről

Tomka Ferenc: II. János Pál teológiája

Béke és társadalmi igazság
Ján Čarnogurský, Máté-Tóth András
és Mészáros Klára tanulmánya

Kereszténynek lenni itt és most
Szabó Magda, Bolberitz Pál, Jánosy István

Beszélgetés Gyökössy Endrével

1991/8

RUSZEK JÓZSEF: Szent István király ünnepén	561
II. JÁNOS PÁL: A hitről	562
TOMKA FERENC: II. János Pál teológiája	564

BÉKE ÉS TÁRSADALMI IGAZSÁG

JÁN ČARNOGURSKÝ: A Rerum novarum és a Kommunista Kiáltvány (<i>Becz Judit fordítása</i>)	571
MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS: A szegények tanítása	575
MÉSZÁROS KLÁRA: A távol-keleti kihívás	581
LÉNÁRD ÖDÖN: Koncentrált támadás a „hallgató egyház” ellen (III. rész) ..	587
RAPCSÁNYI LÁSZLÓ: A „Vatikán foglya” és a királyi Róma (III. rész) ..	596
TANDORI DEZSŐ: A „Köz” (<i>vers</i>)	603
BISZTRAY ÁDÁM: Boldogasszony (<i>vers</i>)	604
BEZECZKY GÁBOR: Szinbád előlete	605
KRÚDY GYULA: A halott hercegnő (<i>elbeszélés</i>)	607
DOBAI PÉTER: Óbuda, Kiscell (<i>vers</i>)	610
MAROSI ERNŐ: „A számok mértéke gyönyörködtet”	611
TARBAY EDE: Architektúrák	615
ANCSEL ÉVA: Bekezdések az emberről 1991	616

KERESZTÉNYNEK LENNI ITT ÉS MOST

SZABÓ MAGDA, BOLBERITZ PÁL és JÁNOSY ISTVÁN válasza	617
---	-----

A VIGILIA BESZÉLGETÉSE

GYÖKÖSSY ENDRÉVEL (<i>Szigeti László</i>)	622
---	-----

MAI MEDITÁCIÓK

BENEY ZSUZSA: Teremtés és születés között	628
---	-----

NAPLÓ

LUKÁCS LÁSZLÓ: Egyházunk a forrongó világban Keresztény akadémia Prágában	632
KENYERES ZOLTÁN: Rendezetlen könyvespolc Szépirodalmi Könyvkiadó — 1991. II. rész; Szathmári Sándor: <i>Hiába</i> , Mátyás B. Ferenc: <i>Léggömbvadászat</i> , Békés Pál: <i>Érzékeny</i> <i>utazások Közép-Európán át</i> Mészöly Miklós: <i>Ballada az úrfiról</i> <i>és a mosónő lányáról</i> , Albert Gábor: <i>Sárkány és oktaéder</i>	634
RÓNAY LÁSZLÓ: Egy hónap	637

KRITIKA

ZENE Szenvtelenül (<i>Fáy Miklós</i>)	639
FILM Vallás és vallomás — Mindörökké (<i>Gelencsér Gábor</i>)	640

MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS

A szegények tanítása

Az európai és latin-amerikai szociális tanítás

Ha az egyházban a „tanítás” kifejezés elhangzik, akkor gyakran kizárólag a dogmákra gondolunk vagy az egyházi tanítóhivatal rendes működésére. A „szociális tanítás” fogalma nem ilyen értelemben fejezi ki az egyház tanítását. A *Gaudium et spes* címéhez illesztett lábjegyzet világosan különböztet: „a tanításjellegű elvek alá rendelt tartalom nemcsak maradandó elemekből áll, hanem esetlegesebből is.... (ügyelni kell) a változandó mozzanatokra, amelyek természetesen vele járnak a szóban forgó tárgykörrel.”

Ami pedig változik, az a világ, amelyben élünk. A szociális tanítás az egyház olyan állandó igehirdető, pasztorális gyakorlata, melyet különösen jellemez, hogy két forrásból merít: a kinyilatkoztatásból és a mindenkori, helyi viszonyok tapasztalataiból. Ezért ma már egészen természetesnek kell tekintenünk, ha az egyház egyik régiójában a szociális tanítás — a változó világ dolgait illetően — mást emel ki, mást mond, mint a másokban.

A világ dolgaiban a laikusok a szakértők. Ezt a szerepet a zsinat korszakalkotó módon ismerte el és húzta alá. Az ő feladatuk, hogy pásztoraikat segítsék az „idők jeleinek” felismerésében. „A papok ismerjék el és segítsék érvényesülni a világi hívők tekintélyét és az egyház küldetésében nekik jutott sajátos szerepet...ismerjék el, hogy az emberi tevékenység különféle területein nekik van tapasztalatuk és ők az illetékesek, hogy így, velük együtt, képesek legyenek leolvasni az idők jeleit.”¹

A laikusok szerepének ilyen elismerése azt jelenti (jelentette?), hogy az ő szakértelmük nélkül — beleértve elsősorban a társadalomtudományokban szerzett ismereteiket — az egyház tanítóhivatala nem képes a rábízott isteni üzenetet megfogalmazni és továbbadni.

E bevezető gondolatok után lássuk, milyen hasonlóságok, eltérések és egymásrahatások jellemzik az egyház európai és harmadik világbeli szociális tanításának alakulását és ebben milyen szerepet játszik az ún. felszabadítási teológia.

Alapvető élmények

Az egyház szociális tanítása alapján álló élmények európaiak, a tulajdon és a társadalmi berendezkedés problémavilágából fakadnak. Az eminens értelemben vett első szociális enciklikákra nézve (RN, QA és OA) ez mindenképpen igaz.

A felszabadítási teológiák alapélménye az ún. „kétharmad-világban” a szegénység, az elnyomás, az igazságtalanság. Az európai gazdasági és politikai viszonyok száz évvel ezelőtti stabilizálása érdekében megfogalmazott Rerum novarum számára, a mai latin-amerikaitól sok tekintetben eltérő berendezkedés ellenére, a tulajdoni és gazdasági rendszerváltás jelentette azt a kihívást, amire az egyház tanításának aktualizálásával válaszolnia kellett.

Ez a közös kihívás egyértelműen tükröződik a *Rerum novarum* és a latin-amerikai püspöki karok medellíni dokumentuma bevezetőjének összevetésekor.:

Az újítás szelleme, amely régtől fogva lebeg a népek fölött, miután a politikai területen kifejtette szörnyű hatását, át kellett hogy terjedjen a népgazdasági területre is. Sok körülmény kedvez ennek az átalakulásnak; a technikai segédeszközök tökéletesedése és az új termelési mód bevezetése révén az ipar hatalmasat fejlődött; a birtokos osztály és a munkások egymáshoz való viszonya jelentősen átalakult; a tőke kevés számú ember kezében halmozódott fel, miközben a nagy tömegek elszegényednek; a munkásokban növekszik az öntudat, szervezeteik megerősödnek; s ehhez járul még az erkölcsök hanyatlása. (Rerum novarum 1.)

Latin-Amerika kétségkívül átalakulóban van, a fejlődés jeleit mutatja. Ez a rendkívüli gyorsasággal zajló átalakulás az embert minden vonatkozásban felkavarja, a gazdasági feltételektől egészen a vallásig. Mindez arra utal, hogy kontinensünk olyan új történelmi korszak küszöbére érkezett, amelyet áthat a vágy a teljes egyenjogúságra, a felszabadulásra a szolgaság összes formája alól, az egyén felemelkedésére és közösséggé integrálódására. Egy új civilizáció fájdalmas születésének előjeleit látjuk. (Medellín 4.)

Norbert Greinacher tübingeni pasztorálteológus e hasonlóság mellett felhívja a figyelmet egy igen jelentős eltérésre is. A *Rerum novarum* bármennyire is a „világ dolgairól” beszélt, nem értékelhető a II. Vatikáni zsinat szemüvegén keresztül, mintha annak világra-nyitását készítette volna elő. Éppen ellenkezőleg, a *Rerum novarum* a maga korában az egyház általános antimodernista szemléletének a gazdasági szerepváltozásra alkalmazott kifejtését tartalmazza. Ilyen értelemben pedig éppen ellenkezőjét annak, amit akár a *Gaudium et spes*, akár az ettől (is) ihletett két legjelentősebb latin-amerikai dokumentum (*Medellín és Puebla*) hirdet.²

A gyors és az emberi élet és önértelmezés minden területét átfogó változások hazánk társadalmára is jellemzőek. Az egyháznak késznek kell lennie arra, hogy e változásokat elemezze és értelmezze.

„Az egész keresztény közösség az idők jeleire szegezett tekintettel, melyeket az evangélium és az egyház tanítóhivatalának fényénél értelmez, arra hivatott, hogy éljen a konkrét lehetőségekkel és vállalja a tényleges cselekvés felelősségét, mert csak így felelhet meg a változó feltételekből fakadó követelményeknek. Ez a szociális tanítás tehát dinamikus, kidolgozásánál a laikusok sem maradhatnak tétlenek, hanem legyenek pásztoraik szorgos segítői és bocsássák szolgálatukra keresztény tapasztalataikat, hivatali és tudományos illetékességüket.”³

A latin-amerikai egyházi tanítóhivatal a hangsúlyt arra a dinamizmusra helyezi, amely a mindig változó körülményeket figyelembe tudja venni.

„Ahhoz, hogy szociális tanításunk hiteles és mindenki számára elfogadható legyen, hatékony módon kell megfelelnie azoknak a súlyos kihívásoknak, melyek latin-amerikai valóságunkat fémjelzik.”⁴

A paraguayi püspöki kar világos beszéddel mutatott rá arra, hogy az egyház küldetésének lényegéből fakad a társadalmi kérdés megválaszolásában való aktív és hatékony részvétel, amelyet az adott politikai berendezkedés „urai” nem feltétlenül néznek jó szemmel.

„Korunk sok politikusa az egyházat tisztán vallási közösségnek tartja: egyenlőnek a hierarchiával, azt követelve, hogy ne vegyen részt aktívan az átalakulási folyamatokban, vagyis 'ne avatkozzon bele a politikába'. Legfontosabb feladatául pedig legfőljebb azt jelölik ki, hogy a népet megnyugtassa, hogy a mélységes társadalmi szakadékokat a 'lelki egység' leplével eltakarja, tevékenysége pedig szorítkozzék egyedül a karitatív területre, föltéve, ha ezzel nem veszélyezteti a fennálló társadalmi-gazdasági rendet.”⁵

A súlyos átalakulás alapvető élménye az egyház általános érvényű szociális tanításának kontinensenként konkrét megfogalmazását követeli. Ugyanakkor a különböző kontinenseken szerzett tapasztalatok vissza is hatnak az egyház „kontinensek feletti tanítóhivatalának” ige hirdetésére. Ebbe a kölcsönhatásba érdekes bepillantunk, modellül választva az ún. „harmadik világ” egyházi tanítóhivatalának és az azt inspiráló felszabadítási teológiának az általános szociális tanításra adott reflexióit.

Párbeszéd Észak és Dél között

A felszabadítási teológiák és az egyházi tanítóhivatal közötti dialógust nemcsak, sőt elsősorban nem is dogmatikai természetű nézeteltérések terhelik, fűszerezik. A nézetkülönbségek a helyi egyház társadalomba ágyazottságából és ennek értékeléséből fakadnak. Ezt a termékeny párbeszédet két, a magyar egyház szemléletének átalakításához is fontosnak tűnő példával illusztrálom; a kapitalizmus és az európa-központúság példáján.

„A kapitalizmus elfogadásából (belső kritika és a reform szükségességének hangsúlyozása mellett) és a szocializmus teljes tagadásából (melyet kezdetben még az erkölcsi vagy ideológiai kritika is kísért) az egyház hivatalos szociális tanítása lassan eljutott a kapitalizmus tagadásáig — Laborem exercens — (bár vannak bizonyos lehetőségek, melyek megengedik, hogy a keresztények mégis ilyen berendezkedésű rendszerekben éljenek) és a szocializmus elfogadásáig (összekapcsolva azzal a követeléssel, hogy a dolgozó ember a bürokratikus tervgazdaság minden döntési területén aktívan részt vehessen a döntési mechanizmusokban).”⁶

Enrique Dussel mexikói egyháztörténész fenti idézete szerint a harmadik világból szerzett egyházi tapasztalatok azzal termékenyítették meg elsősorban az egyház szociális tanításának szemléletét, hogy az a kapitalista gazdasági berendezkedés alapvető elfogadása helyett (vagy mellett) a gazdasági szereposztás szocialista kritikájával szembeni ellenállását föladta. Ha II. János Pál pápa vonatkozó enciklikáit vesszük figyelembe, érthető is ez a (kissé leegyszerűsítő) megállapítás. A világ szociális magasfeszültsége Észak és Dél között van. S bármennyire igaz, hogy a Nyugat és Kelet, a „liberalisztikus kapitalizmus” és a „kollektivistá marxizmus” alternatíváival szemben egyaránt kritikus az egyház szociális tanítása⁷, a társadalmi kérdéssel kapcsolatos lelkiségének evangéliumi alapját a harmadik világ egyházaival és a felszabadítási teológiával folytatott párbeszéde révén találta meg:

„Lehetetlenség nem figyelembe venni ezeket az embercsoportokat. Ha elnéznénk mellettük, ahhoz a 'gazdag emberhez' hasonlítanánk, aki úgy tett, mintha nem ismerné a szegény Lázárt, 'aki az ajtója előtt feküdt' (vö. Lk 16,19-31).”⁸

Ehhez hasonlóan jelentős mértékben járult hozzá a harmadik világ egyházi tanítóhivatalának munkássága az európai tanítóhivatal európacentrikusságának túlhaladásához. A *Rerum novarum* még csak európai problémákkal foglalkozott, a többi kontinens súlyos gondjai nem kerültek a látómezejébe: rabszolgaság, bennszülöttek elnyomása egészen a népiértésig, stb. *„Sajnos a katolikus szociális tanítás Latin-Amerikában eléggé ismeretlen. A felszabadítási teológia, amely nem tagadhatja marxista-európai eredetét, egyoldalú európaközpontúságot vet a szociális tanítás szemére, amely semmit sem használ a latin-amerikai gondok megoldásában.”⁹* A harmadik világ tanítóhivatala megkísérelt az európai viszonyokra fogalmazott ta-

nítóhivatali felhívások és szempontok mentén a saját világára reflektálni és a szociális tanítás importja helyett saját szociális tanítást kifejleszteni. Ennek gyümölcsei azután a mai napig nagy hatással vannak az egész világegyház szociális kérdésekkel kapcsolatos szemléletére, sőt azon túlmenően is. Az európai katolikus egyház latin-amerikai filijából anyjával felnőtt és egyenrangú párbeszédre kész nagylány lett, akinek szavát már nem veheti hallatlanra. Ezt a „nevelési eredményt” immáron a Hittani Kongregáció is elismeri:

(Nem nélkülözhető) *„a harmadik világ teológusainak és gondolkodóinak hozzájárulása az egyház szociális tanításához. Azoknak a tapasztalata is elengedhetetlen az egyház tanítói és lelképásztori reflexiójához, akik közvetlenül a szegények evangelizálásáért és felemelkedéséért dolgoznak. Ebben az értelemben azt mondhatjuk, hogy az igazság bizonyos elemeit az evangéliumi gyakorlat tudatosítja az egyházban.”*¹⁰

A szocializmus kísérletének csődje

A szocialista berendezkedésű országok gazdasági és főként társadalmi, erkölcsi csődje az egyház hivatalos szociális tanítása és a felszabadítási teológusok reflexiói közötti nézetkülönbségek egyik sarkallatos pontját érintik: a marxista társadalomelemzést és társadalomalakítási gyakorlatot. Bármennyire is jogos lehet a felszabadítási teológusok megjegyzése, miszerint az egyház hivatalos tanítása a felszabadítási teológiát a hagyományos nyugat-európai kommunizmus- ill. szocializmus-ellenessége miatt ítéli el, vagy próbálja háttérbe szorítani, a történelem kerekének legfrissebb fordulata a felszabadítási teológusok történelmi reálutópiáját, a létező szocializmus igazságosabb társadalmi rendszerét rombadöntötte. Hiába próbáltak árnyaltabban fogalmazó szerzők „sajátosan latin-amerikai szocializmusról”¹¹ beszélni, a realitás sokkos hatást váltott ki belőlük. Az is igaz azonban, hogy óvásuk jogos akkor, amikor egyes teológiai körökkel szemben állítják: a szocializmus kísérletének csődje nem értékelendő a kapitalizmus győzelmének.¹² A társadalmi rendszerek szembeszökő történelmi változékonyágának jelen szakasza különösen nagy erővel tudatosítja, hogy az evangélium társadalmi együttélésre vonatkozó tanítása nem vethető-rendelhető alá egyetlen társadalmi berendezkedésnek sem (GS 76). Az európai integráció lehetőségének előtérbe kerülése pedig a világon lévő igazságosság problémájának központi kérdésére irányítja a tekintetet: az Észak-Dél konfliktusra. Ebben a vonatkozásban pedig egyetértenek a felszabadítási teológusok a pápával. Ez a konfliktus pedig a világ bármely országában állomásozó helyi egyház számára egyértelműen jelöli ki az igazságossággal kapcsolatos megtérés irányát.

Hazai szempontok

Az egyház szociális tanításának formálódásához, mint láttuk, a harmadik világ tanítóhivatala és a felszabadítási teológia reflexiói jelentősen hozzájárultak. A párbeszéd hatástörténete még nem zárult le. Annál is inkább nem, mert a szocialista-marxista utópia valós társadalmi berendezkedése látványosan megbukott, s az érintett államok Európa új gazdasági és kulturális térképének megrajzolásán fáradoznak. Ebben a folyamatban a magyar viszonyokra vonatkozó egyházi szociális tanítás megfogalmazásához nélkülözhetetlen szempontokat

vet fel az első és harmadik világ egyházainak párbeszéde. E szempontok közül hármát emelek ki.

A szociális tanítás kijelentései lelkiismereti felszólításokat tartalmaznak elsősorban és semmiképpen sem általános recepteket, melyeket a világ összes országában be lehetne váltani. Hazai egyházunk felelősei — akik közé, mint láttuk, a szociális tanítással kapcsolatban kiemelten tartoznak a laikus szakértők! — bármennyire is támaszkodni kívánnak az egyházi tanítóhivatal szociális dokumentumaira, nem mentesülnek attól, hogy a magyar társadalom sajátosságait figyelembe véve magyar szociális tanítást vessenek fel. Nem elégséges ugyanis sem a háború előtti társadalmetikai szempontokat újra hangsúlyozni, és éppen így nem elégséges az európai (kiemelten is a német és az osztrák) nővéregházak szociális tanítását a hazai helyzetre „alkalmazni”. A hermeneutikai munka elkerülhetetlen. S talán az ilyen irányú kutatás és elemzés jelentőségében megelőzi azokat az egyébként társadalmi és gazdasági relevanciával is rendelkező pontokat, melyekről 1988 óta a magyar egyház tanítóhivatala szól.

A gazdasági átalakulás aprópénze, a politikai rendszerváltás gyakorlati következményei és a nyilvánosság „hatalma” az egyházi szociális kijelentésekben éppen úgy nem jelenthet „rettenetes fantomot”, amint a múlt rendszerben szerzett tapasztalatoknak sem lehet fennkölt szólammal hátat fordítani. A hazai viszonyok önálló egyházi elemzése éppolyan fontos feladat a magyar szociális tanítás megfogalmazásához, mint az egyház szociális tanításának megismertetése hazánkban.

„A marxizmustól való félelem sokakat megakadályoz abban, hogy világosan lássák a liberális kapitalizmus aggasztó valóságát. Azt mondhatjuk, hogy egy nyilvánvalóan bűnös rendszer veszélye miatt sokan elfelejteneek fellépni és küzdeni az ellen, ami egy másik, szintűgy bűnös rendszer következménye. Éppen ezt az utóbbit kell figyelemmel kísérni, anélkül, hogy a marxizmus történetének ateista és erőszakos vonatkozásairól megfeledkeznék.”¹³

A második szempont a politikai szférában megvalósítandó teremtő önállóság. Bármennyire is világosan látható, hogy a parlamenti és helyhatósági választások során, valamint az azóta eltelt politikai élet szólamai és konfliktusai világos ellentéteket sejtetnek, az egyháznak óvakodnia kell attól, hogy bármelyik politikai párt vagy akár koalíció szólamainak „felüljön”. Ezért megszívlelendő a pápa pueblai megnyitóbeszédének egy mondata:

„Ne áltassuk magunkat! Az egyszerű emberek az evangéliumon csiszolt érzékükkel nyomban felismerik, ha valaki az evangéliumot szolgálja az egyházban, vagy inkább kilúgozza és egyéni érdekeivel elfojtja azt.”¹⁴

Ugyanakkor egyházunknak azt is tudomásul kell vennie, hogy pusztán létevel, szavaival, de hallgatásával is, valóságos politikai tényező hazánkban. Magyar egyházunk szociális tanításának hitelességéhez és tárgyyszerűségéhez tehát hozzátartozik a politikai erővel kapcsolatos teremtő önállóság megszerzése.

Az ideológiák és a pártok...megpróbálják az egyházakat is a maguk szolgálatába állítani vagy jogos önállóságuktól megfosztani. Az egyházat maguk a keresztények, sőt a papok és szerzetesek is ilyen eszközzé alacsonyíthatják, ha az evangéliumot a gazdasági, társadalmi és kulturális vonatkozások figyelembevétele nélkül hirdetik. A gyakorlatban ez a kurtítás a fennálló rend bizonyos hallgatólagos, ha nem is tudatos támogatásával egyenértékű. A hagyományos integralizmus Isten országának eljövételét egyfajta történelmi visszalépéstől várja, a középkori kereszténység visszaállításától, ahol a világi és az egyházi hatalom szoros szövetségben állt egymással.”¹⁵

A harmadik szempont a magyar katolicizmus társadalmi rétegződésének elemzéséből adódik. Az elmúlt rendszerben érthető okokból hűján voltunk a

társadalmilag hatékony, felnőtt értelmiségi rétegnek. A mai átalakulást kissé előre vetítette, hogy 1985 óta megfigyelhetően növekedett a magasan képzett értelmiségiek érdeklődése az egyház iránt. Ezek az értelmiségiek valószínűen többek között egyfajta általános ideológiai és politikai csalódás állapotában fordultak az egyházhoz, s kerestek benne „tisztá forrást”. Miközben reális alázattal megvallhatjuk, hogy a Szentírás leszámítva nem igen adhatunk mást a kezükbe, még alázatosabban be kell vallanunk, hogy éppen a szociális tanítás alapelemeinek megfogalmazásakor az egyház hazai tanítóhivatala pedig rájuk szorul. E vallomás hitelességét azonban nagyon lerontja, ha a magyar nép iránti felelősségétől áthatva a hazai tanítóhivatal méltatlan együttműködési kereteket kínálna ezeknek az értelmiségieknek. Ez ugyanis családottságukat még jobban fokozná és egyházunkból való kivonulásra késztené őket.

A magyar egyházzal beszélve könnyű kritizálni a vezetőség tétlenségét. De sokkal nehezebb a keresztény gondolkodás és szellemiség nélkül élő templombajárók „körmére nézni”, akik szorgosan megteszik a piaci lépéseket és önfelelt kritikátlansággal, vagy nem a szociális tanítás alapján állva fogalmazott kritikával közreműködnek az igazságtalanságokban. Miközben tehát a magyar egyház tanítóhivatalának felelősségéről szólnunk, egyáltalán nem erősíthetjük meg Isten népének tagjait a várakozó tétlenségben. Éppen a harmadik világ egyházainak alapsejtjei, a bázisközösségek, aktív egyházközösségek és mozgalmak munkája jelentette azt az alapot, amelyre a helyi tanítóhivatal a szakemberek mellett alapozhatott. Az egyház hivatalának szüksége van a laikusok sajátos Isten- és világtapasztalatára.

*A szociális tanítás csak szép szavak gyűjteménye, ha nem áll mögötte egy valóságos nép, amely azt a gyakorlatba ülteti; az irányt adó tanítóhivatal nélkül pedig a nép harca rossz irányba tévedhet. A két szempont egysége meghatározó a szociális tanítás és a felszabadítási gyakorlat és teológia kölcsönös viszonyában.*¹⁶

A szociális tanítás folyamatának Magyarországon is újra kell indulnia. Az európai és a latin-amerikai sajátosságok összevetésekor az a szempont vezetett, hogy a hazai szociális tanítás megfogalmazása számára ötletekre találhassunk. Hiszen nem az a feladat a *Rerum novarum* 100. évfordulójának ünneplésekor, hogy szidolozott múzeumi fogalmazványok előtt unatkozzunk, hanem az, hogy azzal az elkötelezettséggel és társadalomba ágyazottsággal, amellyel azok fogalmazódtak, magunk is megfogalmazzuk a keresztény szociális tanítást: „*Rerum Hungarorum novarum*” — anno 1991.

Jegyzetek

1. PO 9. vö. AA 25. és a *Cristifideles laici* számos pontjával.; 2. Vö. *Option für die Armen. Vom Ende einer Ideologie und vom Beginn einer theologischen Neubesinnung*, Civitas, 46 (1991), 67-75. o.; 3. *Puebla* 473.; 4. *Puebla* 476.; 5. Paraguay püspöki karának pásztorlevele, 1969. április 23.; 6. Enrique Dussel: *Ethik der Gemeinschaft*, Düsseldorf, 1988. 20. o.; 7. *Sollicitudo rei socialis* 21.; 8. U.o. 42. A gondolat a *Populorum Progressio* 47. pontja mellett (szegény Lázár képe) a *Libertatis Conscientia* 68. pontjára is hivatkozik, ahol az egyház „szegények iránti előszeretétét” az emberi méltóság melletti tanúságtetésnek nevezi.; 9. Wolfgang Ockenfels: *Kleine katholische Soziallehre*, Trier, ²(1900), 31. o.; 10. A Hittani Kongregáció instrukciója a felszabadítási teológia egyes aspektusairól (1984), *Libertatis nuntius*, XI, 12-13, (AAS 76, 902); 11. Vö.: Peter Rottländer: *Theologie der Befreiung und Marxismus*, Münster, 1986; 12. Vö.: Leonardo Boff: *Das Ende der Produktion eines billigen Antikommunismus* CONCILIUM-aktuell 25 (1989), 367-368 v., sokkal realiztikusabban pedig Anton G. Weiler: *Jenseits des Marxismus*, CONCILIUM-aktuell 26 (1990), 259-261. o.; 13. *Puebla* 92.; 14. II. János Pál: *Pueblai megnyitóbeszéd* III. 6. AAS LXXI 202. o.; 15. *Puebla* 558 és 560. o.; 16. Vö. Ricardo Antoncich — José Miguel Munárriz: *Die Soziallehre der Kirche* Düsseldorf, (1988), 19. o.